

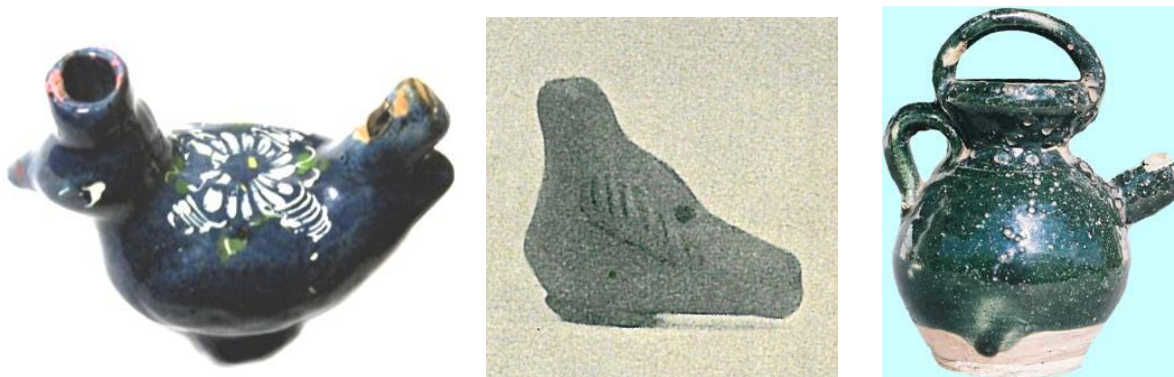
Hliněný slavík v Semaníně – nálezy a ožívování tradice

V rámci archeologického průzkumu hrnčířského střepoviště u bývalého č.p. 11 byly nalezeny zlomky, identifikované jako části tzv. „hliněných slavíků“. Ležely poblíž dalších nálezů, řazených nejpozději ke konci 17. století.

Semanínské nálezy: 1. nůstek píšťalky, 2. kropenatě zdobený krk hliněného slavíka s dutinou – viz řez, kresba: Kateřina Smolová, 3. Zlomek džbánu nejasného účelu s trubičkou či píšťalkou procházející uchem; zdobeno reliéfními „nálepkami“, dobarvenými tmavě hnědě do tvaru ryb. Pokud opravdu šlo o nádobku na pískání, pak by pro větší rozměr dutiny a proto hlubší tón byla nazývaná spíše „kukačka“ Foto: David Smyčka

Hliněný slavík je keramická píšťalka, často ve tvaru ptáčka, s dutinou uvnitř. Charakteristické „slavičí trylkování“ při pískání způsobuje bublání vody, kterou se z části naplní dutina slavíka. Používaly se však i slavíci bez vody – obvykle neměly napouštěcí otvor, měly však jeden až dva malé otvory na těle, na kterých se přikládáním prstů měnil tón pískání. Hlinění slavíci mají mnoho variací tvarových – s víceméně uzavřenou konstrukcí (zvířecí či lidské postavy nebo jejich části či celé skupiny, květy, hnízda, boty a mnoho dalších odvozených tvarů). Nebo s konstrukcí víceméně otevřenou – tvary typu džbánek či hrnek. Rozlišení může být i zvukové. Jako slavíci se označovaly spíše nástroje s tóny vyššími. Nástroje s tóny hlubšími se nazývaly kukačky. Historicky se u nás tyto píšťalky označovaly také slavíčky či žežulky. Termín hliněný slavík i kukačka je používán i v anglosaských zemích a mohou být podskupinou tzv. nádobovitých fléten⁴⁾, kam bývají řazeny například i okariny, různé lovecké vábničky či keramické pastýřské rohy (vše bez uplatnění vody). Velmi bohatý, zejména obrazový, materiál k tématu hliněných slavíků a kukaček z celého světa a ve všech historických kulturách můžete shlédnout na internetových stránkách (ve francouzštině): www.sifflets-en-terre-cuite.org.

Příklady hliněných slavíků: 1. Hliněný slavík v expozici Semanínská renesance - turistický suvenýr z oblasti Corund, Rumunsko. Na hlavičce je napouštěcí otvor, v ocásku píšťalka, foto: David Smyčka. 2. historický slavík původně v muzeu v České Třebové, dnes ztracený, používaný patrně bez vody, repro¹⁾ 3. slavík ve tvaru džbánu, foto²⁾, kolem roku 1900, Provence, Francie

Hlinění slavíci a kukačky byly pochopitelně používány zejména jako hračky, případně jednoduché hudební nástroje. Keramické píšťalky s uplatněním vody se používaly také v historických kulturách na více světadílech, patrně též jako kultovní předměty, viz²⁾. Specifické používání představovalo hromadné pískání na půlnoční / jitřní vánoční bohoslužbě v 17.-19. století.

Obrázek 1.: lovecká vábnička, 19. st., muzeum Loštice, foto: D.Smyčka. Obrázek 2.: okarina, foto Matěj Bařha, wikipedia.org Obrázek 3.: Příklad pískacího kohouta, točeného v první fázi na kruhu a domodelovaného v ruce. Foto převzato z Amerického muzea lidové kultury v New Yorku, www.folkartmuseum.org, exponát pochází z 19. století a je dílem evropského kulturního okruhu.

Citace k výrobě píšťalky točené na kruhu: džbánkaři dělali žertovné ptáčky s pištělkami „na rici“... Utočil se trup ptáčka na kruhu, hned za měkka jej protáhli do podlouhlého tvaru, přimodelovali hlavičku s hřebínkem, utočili a vyřezali píšťalku a nasadili ji k zadečku ptáčka. Na hřbetě vyvrtali dvě dírký, aby při pískání měl kde utíkat vzduch. ³⁾

Tradice vánočního používání hliněného slavíka

Doklad vánočního používání hliněných slavíků z České Třebové z konce 19. st.: *Slavíček jako menší pískal tence, žežulka jsouc větší, pískala temně. K půlnoční mši hleděl se kde kdo opatřiti jedním nebo druhým, a když kněz od oltáře hlásil: „Narodil se Kristus Pán“, celý kostel jal se na slavíčky pískati, žežulky pak odpískávaly 12. hodinu. Obyčej ten měl asi původ ve známé legendě, že při narození Kristově veškeré ptactvo se radostně rozezpívalo. V Domáci čítance Fr. Bartoše v oddělení Výroční obyčeje (tj. lidu moravského) čteme, že v hodinách na jitřní (o vánocích) „zpívají zpěváci na kruchtě za průvodu hudby a jásavého klototu slavičího, kukání žežulčího a vrkání hrdliččího lidové koledy. Ptačí tento zpěv napodobují velmi dovedně na zvláštní nádoby hliněné“. Česká Třebová ... má ... v obyčejích nejedny moravismy. Tak jest i s půlnočním pískáním ptactva; jen že v Č. Třebové neužívalo se (známých) nádobek s vodou, nýbrž jak praveno hliněných ptáčků (patrně bez vody, pozn. autora) ¹⁾.*

Ludvík Kunz ⁴⁾ uvádí v 17. – 19. století četné příklady lidového naturálního používání slavíků a kukaček při vánoční bohoslužbě v celé střední Evropě, mnohými skladateli záměrně zakomponované do bohoslužebného hudebního doprovodu. Z domácího prostředí uvádí: *Na chóru zněly píšťaly, trouby pastýřů i hra na dudy, orchestr doprovázel dialogy betlémských pastýřů. Mládež stojící v lodi chrámu, dávala nezávisle na průběhu bohoslužby zaznít svým hliněným slavíkům a kukačkám, kdykoliv komu napadlo. Okolo chrámu hnal pastýř symbolické stádo – běžící chlapce, kteří za pastýřova hlasu a práskání kocarem napodobovali bekoť ovcí. Cituje popis Karla Jiříčka z roku 1819, učitele z Hranic na Moravě, který zachytil vlastní zážitky z doby ještě asi o 30 let starší: ... při jitřní ... Troubívali na pastýřských troubách, hodiny byly a ponocný troubil 12 hodin, všelijaké píšťalky chlapci mívali jako: ty žežulky dřevěné, hliněné ptáčky pískavé, zvonky, kladívka a želízka, slavíka provozovali, sýkora, kuřátka, vrabci zpívali a mnoho jiných pronikavých věcí, takže se až kostel rozléhal, co za pisk a hřmot býval ... Dále cituje Václava Krolnuse, 1845: V Čechách o jitřní roku 1810, když ponocný v chrámu Páně 12 hodin o půl noci troubil, pastýřové při zpěvech pastorálních na své rohy neb pastušské trouby troubívali, na kůru ptactvo zpívalo: slavík klokotal, holoubek vrkal, hrdlička cukrovala, kukačka kukala atd. Až podnes na jitřní v Praze u Kajetánů kukačka v pastorální hudbě kuká.*

Ludvík Kunz nakonec zmiňuje postupné zanikání tohoto lidového vánočního zvyku. Anton Schmid ⁴⁾ vzpomíná na půlnoční mši v Semaníně za 1. republiky: *Ve 24.00 hodin zaznělo 12 tónů z heligonu z kůru. Kněz odpověděl 12x zaklepáním na zavřené kostelní dveře, aby si vyžádal vstup. Poté, co se otevřely kostelní dveře, vstoupil kněz ve slavnostním rouchu, doprovázený ministranty a pomocníky, do kostela. Sbor zapěl slavnostní aleluja, které bylo doprovázeno varhany a kapelou. Oznámením Kristova narození začala vánoční mše. Lidové pískání zmíněno není.*

Od roku 2014 se v rámci obnovování místní lidové tradice v České Třebové během vánoční dětské bohoslužby píská na slavičky s vodou a další aktivity rozvíjí spolek Pro Semanín. Keramičtí slavičky jsou prodejním suvenýrem v rámci expozice Semanínská renesance v kostele sv. Bartoloměje v Semaníně.

Upravené repro obrázková tabule č. XVII. keramických kukaček z knihy: Hercík, Emanuel: Československé lidové hračky: Kapitoly o hračkách od pravěku do naší doby, 1951

Prameny:

- 1) Národopisný slovník československý, ročník VIII., Praha 1913, str. 73-88, článek Hrnčíři v České Třebové, autor Jan Tykač.
- 2) internetové stránky: www.sifflets-en-terre-cuite.org
- 3) článek Lidové modelování košolanských džbánkařů v XIX. století, str. 157; též str. 216, in: Lidové hrnčířství a džbánkařství, besedy o řemesle hrnčířském, džbánkařském a kamnářském, tisk po roce 1948, autor Heřman Landsfeld, kopie knihy na: www.digiBooks.cz
- 4) Ludvík Kunz: Tuby, rohy a soudkové flétny z pálené hlíny in: Folia ethnographica 21, str. 75, Supplementum ad Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales LXXII., 1987
- 5) Anton Schmid: Schirmdorf im Schönhengstgau, str. 22. Paměti semanínského rodáka, digitální kopie v archivu fary Semanín.